

BOUWHISTORISCHE OPNAME

Grote Kerkstraat 51 Leeuwarden

APRIL 2013

Betreft:

**Bouwhistorische opname
Grote Kerkstraat 51
8911 EA Leeuwarden**

Opdrachtgever:

**Stichting Het Sint Anthony Gasthuis
Grote Kerkstraat 39
8911 EA Leeuwarden**

Onderzoek:

**Reitse de Vries Bouwhistorie
Friese Veldweg 17
8398 ET Blesdijke
T 06 48792898
Reitse de Vries**

Begeleiding:

**Adema Architecten
Vleesmarkt 7
9101 MH Dokkum
T 0519-295665
Siebe van Seijen**

Inhoud

Inleiding	3	3.4	Bouwdeel B: het achterhuis	18
		3.4.1	Exterieur	18
		3.4.2	Constructie	20
			<i>Draagconstructie</i>	
			<i>Kapconstructie</i>	
			<i>Dendrochronologisch onderzoek</i>	
		3.4.3	Interieurafwerking	21
			<i>Begane grond</i>	
			<i>Verdieping</i>	
			<i>Zolder</i>	
		3.5	Bouwdeel C	23
		3.5.1	Constructie en interieurafwerking	23
Objectgegevens	4			
1. Samenvatting	5			
1.1	Samenvatting bouwhistorie			
1.2	Samenvatting waardestelling en aanbeveling			
1.3	Samenvatting archiefonderzoek			
2. Stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis	7			
3. Bouwhistorische beschrijving	10	4. Waardestelling		24
3.1	Situering	4.1	Uitgangspunten	24
3.2	Bouwmassa/structuur	4.2	Exterieur	24
3.3	Bouwdeel A: het voorhuis	4.3	Constructie en interieur	25
3.3.1	Exterieur	4.4	Waarderingsplattegronden	26
3.3.2	Constructie		<i>Begane grond</i>	
	<i>Draagconstructie</i>		<i>Verdieping</i>	
	<i>Kapconstructie</i>		<i>Zolder</i>	
	<i>Dendrochronologisch onderzoek</i>	4.5	Waarderingscriteria	29
3.3.3	Interieurafwerking			
	<i>Begane grond</i>			
	<i>Verdieping</i>			
	<i>Zolder</i>			
		5. Aanbeveling		30
		Bijlage		
		Rapport Dendrochronologisch onderzoek		

Inleiding

Stichting Het Sint Anthony Gasthuis is voornemens zeven panden aan de Grote Kerkstraat (nummers 47, 49, 51, 55, 57 en 59) in Leeuwarden een nieuwe invulling te geven door de panden geschikt te maken voor huisvesting van senioren. Bovendien zullen de panden gerestaureerd worden. De restauratie zal begeleid worden door Adema Architecten uit Dokkum.

Alvorens tot de definitieve planvorming wordt overgegaan, zal eerst voor elk pand een bouwhistorische opname worden uitgevoerd.

Deze opname maakt deel uit van het bouwhistorisch onderzoek van de volgende monumenten: Grote Kerkstraat 47, 49, 51, 53, 55 en 57. Grote Kerkstraat 59 is geen rijks- of gemeentelijk monument en valt buiten dit onderzoek.

Een van de belangrijkste doelen van bouwhistorisch onderzoek is het vastleggen van de bouw- en verbouwinggeschiedenis van verschillende gebouwde objecten. Aan de hand van gevelaanzichten, de constructie, de indeling, de interieurafwerking, archiefonderzoek en oude kaarten, tekeningen en foto's wordt getracht de bouwgeschiedenis zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren. Hiermee wordt een overzicht verkregen van de monumentale waarden van het onderzochte object. De toekomstige plannen zullen getoetst worden aan deze bouwhistorische opname. Sloop van waardevolle elementen kan op deze manier voorkomen worden.

Bovendien zal dit onderzoek de kennis over de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van de binnenstad van Leeuwarden vergroten. Het onderzoek staat in dit specifieke geval ten dienste van de definitieve planvorming en de aanvraag van een omgevingsvergunning.

Voordat daadwerkelijk op de bouwhistorie van het pand wordt ingegaan volgt eerst een samenvatting van dit rapport en een stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis van het gebied waarin de onderzochte panden zich bevinden

De bouwhistorische beschrijving wordt als volgt behandeld: allereerst wordt de situering beschreven en daarna de bouwmassa/structuur van het pand. Zo wordt een goed overzicht verkregen van de plaats van het object en van de verschillende bouwdelen. Vervolgens wordt het exterieur beschreven aan de hand van alle gevelaanzichten. Hierna komt de constructie aan bod en ten slotte de afwerking van het interieur.

Bij de waardestelling wordt het object gewaardeerd aan de hand van waarderingsplattengronden. Per bouwlaag zullen hoge monumentwaarden, positieve monumentwaarden en indifferente waarden van alle bouwonderdelen worden aangegeven. Ook zullen contextuele, interne, ensemble-, architectuurhistorische, bouwhistorische en eventuele historische en gebruikshistorische waarden getoetst worden op gaafheid en zeldzaamheid.

Ten slotte worden er aanbevelingen gedaan voor nader onderzoek.

In dit onderzoek is gebruikgemaakt van het *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, H.P. Oly (d.d. 25 februari 2013) en de *Quickscan Grote Kerkstraat Leeuwarden: Sint Anthony Gasthuis*, Adema Architecten (d.d. 29-06-2010). Tevens zijn de archieven van de gemeentelijke Monumentenzorg geraadpleegd.

R. de Vries, april 2013

Objectgegevens

Adres: Grote Kerkstraat 51
8911 EA Leeuwarden

Monumentnummer: Rijksmonument 24192
Redengevende omschrijving: Pand met eenvoudige gevel afgesloten door kroonlijst op gelijke hoogte als belendende panden. Attractieve 19^e-eeuwse pui.

Kadastrale gegevens: Sectie C, no. 1820

Archiefgegevens: G 140; C 174

Kaart:

1. Samenvatting

1.1 Samenvatting bouwhistorie

Na de sloop van de voormalige Latijnse school tussen 1624 en 1630, kwam het perceel vrij om de bouw van een nieuw huis mogelijk te maken.

De sloop gaf aanleiding voor een nieuwe kavelindeling binnen het bouwblok.

De voormalige Latijnse school met binnentuin maakte plaats voor de percelen van Grote Kerkstraat 49, 51 en 53.

De drie afzonderlijke panden zijn ongeveer gelijktijdig opgetrokken. De muur tussen 49 en 51 is mandelig. Grote Kerkstraat 49 wordt in archieven voor het eerst vermeld in 1630. Aangenomen mag worden dat Grote Kerkstraat 51 toen ook is gerealiseerd.

Vermoedelijk zijn het voorhuis en het achterhuis in dezelfde tijd gebouwd.

Het voorhuis betrof in oorspronkelijke opzet vermoedelijk een ondiep pand met hoge statige topgevel aan de straat. Het lagere achterhuis met kloostermoppen in de achtergevel hoefde niet zo groot opgezet te worden, aangezien het toch uit het zicht werd gehouden door het voorhuis.

Zowel voor de kap van het voorhuis als voor de kap van het achterhuis zijn vergelijkbare eiken onderdelen hergebruikt, vermoedelijk afkomstig van de voormalige Latijnse school. De sporen zijn bijvoorbeeld ouder dan het huis.

De grenen onderdelen van de kap dateren waarschijnlijk wel uit de bouwtijd.

Het casco uit de 17^e eeuw heeft vermoedelijk in de 18^e eeuw deels een nieuwe gevel (ter hoogte van de verdieping) met lijstbeëindiging gekregen.

De pui dateert uit het laatste kwart van de 19^e eeuw.

Ook de inrichting op de begane grond is vermoedelijk laat 19^e-eeuws.

Vanaf de jaren zeventig van de 20ste eeuw is het pand grondig verbouwd ten behoeve van de sauna. In dit saunadeel zijn nog wel gevels aanwezig van een achterbouw, mogelijk al van vóór 1714.

1.2 Samenvatting waardestelling en aanbeveling

Hoge monumentwaarden worden toegekend aan alle buitengevels, de pui en de kapconstructies van voorhuis en achterhuis. De gehele bouwmassa is dus van groot belang. Met name omdat een dergelijke bouw met hoog voorhuis en lager achterhuis uit dezelfde tijd veel zegt over het bouwen in de 17^e eeuw.

De recente inrichting van de sauna met verlaagde plafonds, voorzetwanden en gemetselde muren met hergebruikte Friese geeltjes hebben een indifferente monumentwaarde, maar dit is uit voorzorg niet overal in de plattegronden weergegeven, aangezien de kans groot is dat oude interieuronderdelen en gevels hierachter tevoorschijn zullen komen.

De belangrijkste aanbeveling is dat zichtbare onderdelen met hoge monumentwaarden gekoesterd moeten worden. Maar vooral zullen bij de toekomstige verbouwing verlaagde plafonds, voorzetwanden en andere recente betimmeringen voorzichtig verwijderd moeten worden. Verdergaand bouwhistorisch onderzoek zal dan mogelijk worden en wordt ook zeker aanbevolen om het beeld completer te maken.

1.3 Samenvatting archiefonderzoek

Hieronder volgt een beknopt chronologisch overzicht van de bouwgerelateerde onderzoeksresultaten van dhr. H.P. Oly: *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*

<p>1694 Eerste vermelding: Meindert Bennes is westelijke belender van Grote Kerkstraat 53</p> <p>1698 Aanslag voor vier haardsteden</p> <p>1706 Verkoop helft voor 532 gulden</p> <p>1714 Verkoop andere helft, geheel is 1036 gulden waard
Transportakte:
- zeer oud en bouwvallig
- fraai voorhuis
- zijkamer met bedstee en eetkamer met haard
- grote achterkamer aan de plaats met twee bedsteden en eetkamer met kelder eronder
- keuken aan de plaats met turfzolder
- grote bovenkamer met twee bedsteden en eetkamer
- mandelige westmuur met Grote Kerkstraat 49 (en een loden goot daarbovenop) .</p> <p>1772 Tot aan dit jaar blijft de huurwaarde rond 100 gulden per jaar, met uitzondering van 1749 (eenmalig 72 gulden)</p> | <p>1780 Verkoopwaarde: 1820 gulden
Transportakte:
- voorkamer met schoorsteen
- gang met bierkelder
- achterkamer met schoorsteen, bedstee, kleerkast en hoekbuffet
- boven: voorkamer met schoorsteen, bedsteden en een kleerkast, waarachter een zolder
- zolder over het gehele huis
- tuin, plaats en secreet
- uitgang en vrije opslag in de steeg
- mandelige muur met oostelijke belender [Grote Kerkstraat 53]</p> <p>1864 Verkoop winkelhuis en erf met plaats en tuin voor 6000 gulden</p> <p>1907 Verkoopwaarde: 5167 gulden</p> |
|--|--|

2. Stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis

Het bouwblok waarbinnen de zes onderzochte panden zich bevinden ligt op de noordwestflank van de Nijehoveterp. Pas in de late middeleeuwen werden op deze blokken huiserven uitgegeven. Het bouwblok grenst aan twee straten die zeker vanaf het begin van het tweede millennium een belangrijke verkeersfunctie in de nederzetting vervulden. De Pijlsteeg vormde een onderdeel van de noord-zuidroute die de Wirdumerdijk met de landweg (het huidige Jelsumerbinnenpad) naar noordelijk Friesland verbond, terwijl de Grote Kerkstraat de terpen aan weerszijden van de Ee aansloot op Oldehove, waar de belangrijkste parochiekerk stond, de Sint-Vitus. Het blok moet al vroeg stedelijke bebouwing hebben gekend, want het kwam binnen de eerste stadsgracht, die rond 1300 al bestond, te liggen.

Na de aanleg van de tweede stadsgracht aan het eind van de zestiende eeuw, verloor de Pijlsteeg haar belangrijke verkeersfunctie, aangezien de landweg van en naar noordelijk Friesland, via de Hoeksterpoort een aansluiting kreeg op de Voorstreek. Het economisch centrum verplaatste zich van de Hoogstraten naar de Brol en Voorstreek. Ook de Oude stadsgracht, noordelijk van het Perkswaltje, speelde vanaf dat moment enkel een rol als verkeersader van secundair belang. Vanaf dat moment zal de bebouwing in deze omgeving zich vooral op de Grote Kerkstraat georiënteerd hebben. Dat deze weg, als een van de eersten van Leeuwarden, de kwalificatie 'straat' (d.w.z. verharde weg) kreeg, wijst indirect op het belang ervan.¹

Hoewel zeer schematisch weergegeven, is het bouwblok al te zien op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560). De Grote Kerkstraat, het huidige Perkswaltje (aan de voormalige gracht), de Wijde Gasthuissteeg en de Pijlsteeg zijn duidelijk te herkennen. Op deze kaart wordt geen onderscheid gemaakt tussen straatbreedtes: alle straten worden even breed getekend. Zodoende zijn de Naauwe Gasthuissteeg en de dwarsverbinding met de Wijde Gasthuissteeg veel breder weergegeven dan ze waarschijnlijk zijn geweest. Gezien de aanwezigheid van stegen werd een geconcentreerde bebouwing van dit gebied mogelijk. Behalve de kerken, werden afzonderlijke panden in deze tijd nog niet getekend.

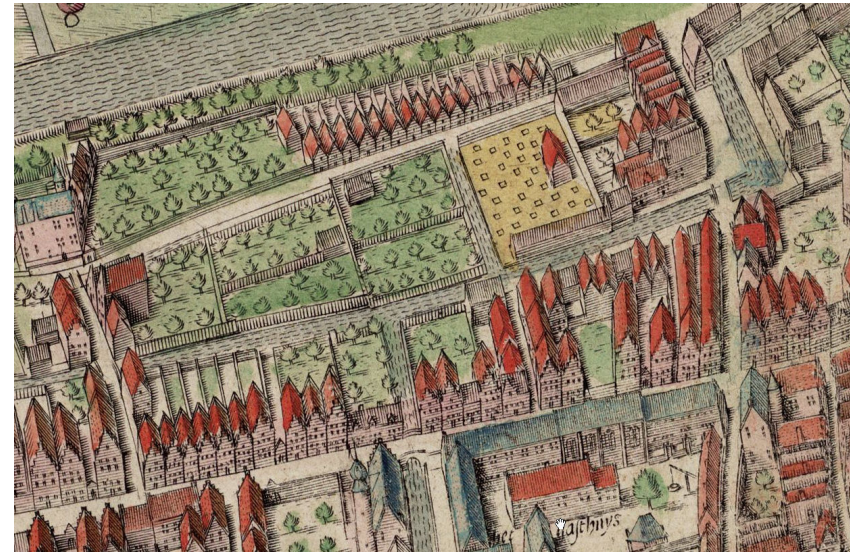
Kaart Jacob van Deventer, ca. 1560

Op een axonometrische projectie van Johannes Sems en Pieter Bast (1603) zijn individuele panden al veel beter te onderscheiden. De drie stegen zijn nog steeds aanwezig en hebben aaneengesloten gevelwanden met diepe langspanden, op een open plaats aan de Naauwe Gasthuissteeg na. Op de kaart staan tussen de Wijde Gasthuissteeg en de Pijlsteeg zes huizen afgebeeld, een niet bebouwd perceel ter plaatse van het huidige nummer 49 en een poort tussen het derde en vierde pand vanaf de Wijde Gasthuissteeg. De onbebouwde kavel is van de straat afgesloten door een schutting of muur en heeft een gerende vorm: de voorkant is smaller dan de achterkant. Oostelijk daarvan staat een gebouw dat ongeveer twee keer zo diep is als de andere panden aan de Grote Kerkstraat, het heeft geen ingang aan de straat, maar aan de oostzijde loopt een steeg die met een poort van de straat is afgescheiden. Kennelijk bevond de ingang zich aan de

¹ Henk Oly, *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, 25 februari 2013, p. 2

lange oostzijde, een situatie die ook bij andere panden aan de Grote Kerkstraat voorkwam en die een efficiënt gebruik van een diep pand mogelijk maakte door de verkeersruimte te minimaliseren. Vermoedelijk was dit in de late middeleeuwen het belangrijkste gebouw van het blok en het is waarschijnlijk dat bij de inrichting van de rest van het gebied van dit bouwwerk is uitgegaan. De kavel westelijk ervan zal onbebouwd gebleven zijn omdat het diepe pand ook ramen in de westgevel had; de steeg met toegang aan de oostzijde maakte ramen aan die kant mogelijk. Uit archiefonderzoek blijkt dat het hier gaat om de voormalige Latijnse school.² De voormalige Latijnse school is gesloopt vóór 1630. Deze voormalige Latijnse school en de open plaatsen ernaast komen op een plek in het bouwblok voor die totaal niet overeenkomt met de situatie zoals die zich nu voordoet. De onbebouwde kavel ten oosten is nu Grote Kerkstraat 49 en de voormalige Latijnse school staat precies over het midden van de twee percelen van de huidige Grote Kerkstraat 51 en 53. Bovendien is de voormalige Digte Gasthuissteeg ten oosten van dit pand alleen nog maar voor een deel aanwezig aan de noordzijde van dit bouwblok, bereikbaar vanaf het Perkswaltje. De sloop gaf aanleiding voor een nieuwe kavelindeling binnen het bouwblok. De voormalige Latijnse school met binnentuin maakte plaats voor de percelen van Grote Kerkstraat 49, 51 en 53.

² Henk Oly, *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, 25 februari 2013, p. 2 en 3: Al voor het midden van de zestiende eeuw wordt de locatie van huizen in de directe omgeving aangeduid als "bij de grote school", "achter de grote school" en dergelijke. In 1601 wordt bijvoorbeeld als naastligger ten westen van nummer 55 opgegeven: "die grote schoole aldaer benevens den inganck vandien". Vanaf 1628 raakten benamingen als "bij de oude school" en "achter de oude school" in zwang: de Latijnse school had in 1624 een nieuw onderkomen op de hoek van de Bagijnestraat en Bollemanssteeg gekregen. Op grond van archiefstukken mag worden aangenomen dat enige jaren later ter plaatse van het gebouw en het open terrein westelijk ervan nieuwe huizen zijn gebouwd. Bij welk pand de steeg ten oosten van het schoolgebouw is getrokken, kon niet uit archiefstukken worden afgeleid.

Axonometrische projectie Johannes Sems en Pieter Bast, 1603

Kadastrale minuut 1832

Vermoedelijk is tot de Vestingwet van 1874 het gebied steeds verder dichtgegroeid, omdat de bevolking groeide, maar buiten de stadsmuren niet mocht worden gebouwd.

Op de kadastrale kaart van 1832 is de fijnmazige stegenstructuur aangegeven. Het bouwblok telt meer dan 40 eenkamerwoningen en 15 huizen. Vanaf 1857 kocht het 'Sint Antoon' veel panden en terreinen aan de noordzijde van de Grote Kerkstraat en in 1865 bouwde het Sint Anthony Gasthuis zijn nieuwe complex aan de noordzijde van het Perkswaltje. De oude gracht werd gedempt en aan de zuidzijde van het Perkswaltje kwamen woningen voor het personeel en werd een weeshuis gebouwd. Hiervoor werden langzamerhand bijna alle eenkamerwoningen aangekocht en vervangen door nieuwbouw. Op een kaart van 1876 is deze schaalvergroting duidelijk te zien.³

Maar wat vooral opvalt is het ontbreken van Grote Kerkstraat 45. Dit pand moet tussen 1843 en 1876 gesloopt zijn, aangezien het op een kaart van 1843 nog getekend stond.

In 1928 werd de Nauwe Gasthuissteeg afgesloten en een tuin gemaakt aan de Pijlsteeg voor de uitbreiding en de nodige lucht en ruimte van een ziekenhuisje. Ook werden nog eens 11 eenkamerwoningen gesloopt.

In 1937 volgt nog een ingreep in het bouwblok: het ketelhuis wordt gebouwd aan de Wijde Gasthuissteeg, op het achterste deel van de erven van Grote Kerkstraat 45, 47 en 49.

Vanaf de jaren '70 van de twintigste eeuw wordt het binnenterrein weer zo goed als volgebouwd ten behoeve van de uitbreiding van een sauna, die huis hield in de panden van Grote Kerkstraat 51, 53 en 55.

Wijkkaart 1876

³ Adema Architecten, Quickscan Grote Kerkstraat Leeuwarden: Sint Anthony Gasthuis, 29-06-2010, p. 6 en 7.

3. Bouwhistorische beschrijving

3.1 Situering

Het bouwblok waarbinnen de zes bouwhistorisch onderzochte panden zich bevinden ligt in het noorden van de oude binnenstad van Leeuwarden. Ten zuiden van het bouwblok loopt de Grote Kerkstraat en ten noorden het Perkswaltje. Ten westen wordt het begrensd door de Wijde Gasthuissteeg en ten oosten door de Pijlsteeg.

Vanaf de hogere zuidkant gezien lopen de percelen naar het noorden toe af. In de Pijlsteeg is goed het niveauverschil te zien.

Grote Kerkstraat 51 is het middelste pand van het bouwblok tussen de Wijde Gasthuissteeg en de Naauwe Gasthuissteeg.

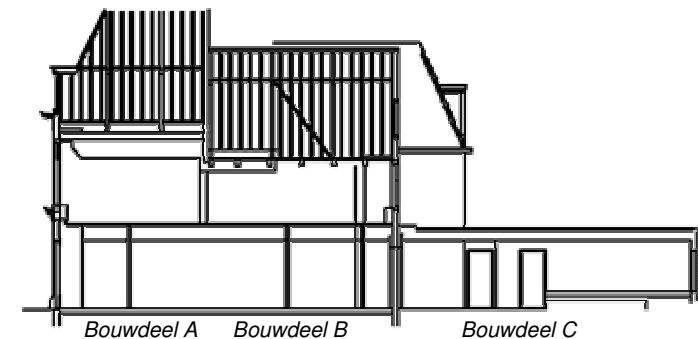
De kavel van Grote Kerkstraat 51 is smal en diep. Op het zuidelijke deel van de kavel bevindt zich het hoofdpand (voorhuis en achterhuis). Het midden van de kavel wordt in beslag genomen door de gebouwen van de sauna en aan het noordelijke deel van het perceel is een open plaats met schutting aan de dwarssteeg, die ook langs het naastgelegen ketelhuis loopt.

Gevelaanzicht zuid Bouwdeel A (midden)

Bouwdelen A en B achtergevels

3.2 Bouwmassa / structuur

Grote Kerkstraat 51 betreft een dwarspand bestaande uit een voorhuis en een achterhuis, met daarachter nog een laag bouwdeel. Het heeft het minst diepe hoofdpand van het hele bouwblok. Op de kadastrale kaarten vanaf 1832 is dit duidelijk te zien.

Het hoofdpand met rechthoekige plattegrond bestaat uit twee bouwdelen: een voorhuis en een achterhuis. Het voorhuis met nagenoeg vierkante plattegrond onder een zadeldak met voorschild aan de voorzijde, krijgt de benaming bouwdeel A en heeft een begane grond, verdieping en een zolder waar nog een extra vloer in is aangebracht. Net als de andere panden van het bouwblok valt aan de voorgevel af te lezen dat het twee bouwlagen heeft, waarvan de verdieping drie traveeën telt. Alle panden hebben eveneens voorschilden met een kajuit.

Op de begane grond is geen onderscheid meer te zien tussen voorhuis en achterhuis in de vorm van een tussenmuur. Op de verdieping is dit wel het geval.

Het achterhuis (bouwdeel B) is opgetrokken vanuit een vierkante plattegrond en heeft eveneens een begane grond en verdieping, beide op dezelfde niveaus als het voorhuis en met een zolder die lager ligt dan de zolder van het voorhuis. Bouwdeel B heeft een steil zadeldak met topgevel aan de achterzijde. Gezien de niveauverschillen van de zolders ligt de noklijn van het achterhuis ook lager dan die van het voorhuis.

Bouwdeel C bestaat tegenwoordig uit een eenlaagse bebouwing met plat dak. In dit bouwdeel is aan de westelijke helft de bebouwing van een voormalig schuurtje opgenomen. Dit voormalige schuurtje is ook al te zien op de kadastrale kaart van 1832.

3.3 Bouwdeel A: het voorhuis

Voor een duidelijk overzicht worden bij onderstaande beschrijving de verschillende bouwdelen afzonderlijk besproken. Per bouwdeel worden achtereenvolgens het exterieur, de constructie en het interieur besproken. Bij de beschrijving van de bouwdelen is gekozen om een en ander aan te geven met windrichtingen. Afzonderlijke onderdelen worden beschreven van links naar rechts.

Als bij de vermelding van bijvoorbeeld deuren of kozijnen niet gesproken wordt over profileringen of andere historische details, mag aangenomen worden dat het om recente invullingen gaat. Met recent wordt de periode van de afgelopen 50 jaar bedoeld.

Voor alle plattegronden wordt verwezen naar hoofdstuk 4: Waardestelling.

3.3.1 Extérieur

Voorgevel zuid

De lijstgevel telt twee bouwlagen, beide met drie traveeën. Boven de kroonlijst is het voorschild met kajuit te zien.

De pui uit de late 19e eeuw op de begane grond is geheel symmetrisch van opzet en centraal geplaatst in een oudere gevel. Alle gevelopeningen zijn licht getoogd. Centraal in de pui zit een dubbele deur. Beide paneeldeuren zijn van recente datum. Boven de deuren een kalf met verdiept veld en een bovenlicht. Aan weerszijden van de centrale toegang zijn twee grote etalageramen te zien, elk weer verdeeld in twee smallere getoogde vensters. Het raamhout heeft een bolle en een ojiefprofilering. De kozijnen hebben een dubbele driekwartbolle profilering. Beide etalageramen worden geflankeerd door twee smalle pilasters en twee hoekpilasters met neoclassicistische Corinthische kapitelen met verdiepte velden. Op de hoeken van de pui zijn grotere pilasters geplaatst, eveneens met verdiepte velden, maar als beëindiging consoles met palmet. De consoles dragen een overkragende kroonlijst met eronder een lijst met florale motieven. Geheel onderlangs een hardstenen plint met Dorische basementen onder de pilasters. De plint wordt centraal onderbroken voor de toegang met hardstenen stoeplaten en onderdorpel.

Aan weerszijden van de pui zijn penanten van de waarschijnlijk oorspronkelijke gevel (1624-1630) te zien. De 10-lagenmaat is 490 mm (kop 100; dikte 40-45). Dit metselwerk is vergelijkbaar met het buurpand Grote

Kerkstraat 49. Hier is ook het oorspronkelijke metselwerk nog in de voorgevel aanwezig, gecombineerd met gemetselde gebogen rollagen met zandstenen aanzetstenen (Hollandse renaissance).⁴

De bouwnaad met Grote Kerkstraat 53 is recht. De bouwnaad met Grote Kerkstraat 49 verspringt ter hoogte van de verdieping.

De verdieping is opgemetseld met een bruine baksteen in staand verband en heeft een opvallend dunne platvolle voeg. De 10-lagenmaat bedraagt 520 mm (strek 175; kop 85; dikte 45). Dit geveldeel is vermoedelijk geheel opnieuw opgemetseld in de 18^e eeuw. Tussen 1714 en 1780 steeg de verkoopwaarde aanzienlijk: van 1036 gulden naar 1820 gulden. Het jaar 1749 komt in aanmerking als exacte datering. Toen was de huurwaarde namelijk eenmalig laag.⁵ Mogelijk is toen de verdieping verbouwd en kon het slechts een deel van dat jaar verhuurd worden of werd alleen de benedenwoning verhuurd.

De gevelopeningen zijn met drieklezoren in verband ingemetseld en bezitten hanenkammen. De indeling is echter niet symmetrisch: het linker penant is breder dan de andere penanten. Dit duidt op een ouder casco achter de gevel.

De schuifkozijnen hebben een kwartbolle profilering, toognagels en met zink beklede onderdorpels.

Het hoofdgestel bestaat uit een lichtgeprofileerde architraaf, een blind fries en een houten bakgoot als kroonlijst met bloktand.

Het voorschild is bedekt met zwartgeglazuurde rechtsdekkende

Oudhollandse dakpannen. De kajuit heeft hoekpilasters en een tweelicht.

Het kozijn lijkt een ojiefprofilering te hebben, maar dit is niet goed te zien.

Het is in ieder geval wel de oorspronkelijke kajuit.

Aan de daklijn van het voorschild is duidelijk te zien dat de lijstgevel verhoogd is.

⁴ Reitse de Vries, *Bouwhistorische opname Grote Kerkstraat 49 Leeuwarden*, april 2013, p. 11

⁵ Henk Oly, *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, 25 februari 2013, p. 5

Zijgevel west

Deze zijgevel wordt geheel aan het zicht onttrokken door het buurpand. Het dakvlak is bedekt met rode muldenpannen.

Uit archiefonderzoek en opmeting blijkt dat de westmuur mandelig is met Grote Kerkstraat 49. Waarschijnlijk is het pand dus tegelijkertijd opgetrokken met dit pand uit ongeveer 1630.

Zijgevel oost

Deze zijgevel wordt geheel aan het zicht onttrokken door het buurpand. Het dakvlak is bedekt met rode muldenpannen.

Vanuit de zakgoot met Grote Kerkstraat 53 rijst een halfsteens schoorsteen op van Friese geeltjes.

Uit archiefonderzoek en opmeting blijkt dat de oostmuur een ozendrop heeft met Grote Kerkstraat 53.

Achtergevel noord

Het zicht op de achtergevel wordt grotendeels belemmerd door het achterhuis. Doordat het voorhuis hoger is, is de topgevel nog wel te zien.

Deze achtergevel is in 2010 onder toezicht van de gemeente opnieuw opgemetseld met hergebruikte gele baksteen in halfsteens verband. Ook de ankers zijn hergebruikt. Eén is verbonden met de naald en de ander met een wurmt aan de oostzijde.

De muldenpannen van beide dakvlakken zijn in de specie gelegd.

Bouwdeel A: achtergevel noord en de linksdekkende pannen op het achterhuis

Bouwdeel A: voorgevel zuid

3.3.2 Constructie

Draagconstructie

Casco's als deze worden gedragen door muren die oprijzen vanaf een fundering tot aan de muurplaat van de kapconstructie.

De muren zijn steensdik, dat wil zeggen: de muren zijn zo dik als de strekkenmaat van de baksteen waarmee de muur is opgemetseld.

De muren zijn dragend en zorgen voor de oplegging van de zogenaamde trekbalken.

Ter plekke van de balkkoppen is de muur vaak een kopdikte van de baksteen ingelaten. De trekbalken zorgen op hun beurt met behulp van ankers voor de stabiliteit van de constructie: ze houden zowel de muren als de balklaag op hun plek.

Het voorhuis heeft op de begane grond vier trekbalken evenwijdig aan de straat. Een vijfde balk bevindt zich mogelijk nog als strijk balk verwerkt in een inpandige winkelpui. Eén balk (ongeprofileerd) is niet omtimmerd, waardoor het formaat zichtbaar wordt: 270x230 (h.o.h. 1100) en de houtsoort: vermoedelijk eiken. Het zijn zeer waarschijnlijk de oorspronkelijke trekbalken, geplaatst bij de bouw rond 1630, wellicht hergebruikte balken van de voormalige Latijnse school en dus mogelijk middeleeuws.

De balklaag tussen verdieping en zolder heeft een afmeting van 190x130 mm en een hart-op-hartafstand van ongeveer 1000 mm. De houtsoort lijkt grenen. Halverwege de 17^e eeuw stakte de toevoer van eikenhout uit Duitsland en Scandinavië naar Nederland en werd er langzaam overgegaan op grenen voor het zwaardere constructiehout. De balklaag is een vroeg voorbeeld van de overstap naar grenenhout.

Boven op de borstwering ligt de muurplaat waarop de kapconstructie is gebouwd.

Kapconstructie

De kap van het voorhuis is gemaakt van hergebruikt grenen en eikenhout, vermoedelijk afkomstig van de gesloopte voormalige Latijnse school. Twee driehoekspanten met zwaluwstaart overgekeekte dekbalk dragen de kap. Elk spant heeft maar één korbeel. De driehoekspanten hebben tevens een met zwaluwstaart overgekeekte grenen hanenbalk. De grenen spantbenen (130x90) zijn bovenin voor de helft ingelaten om ruimte te bieden aan de eiken naald. In de nok komen beide spantbenen samen, beide met een schuine las.

Op de dekbalk van de driehoekspanten liggen wurmt en. Het wurmt aan de oostzijde is van eiken, het wurmt aan de westzijde van grenen. Beide flieringen op de hanenbalken zijn van eiken. Tussen de driehoekspanten zijn eikenhouten sporen geplaatst (80x65). Elk spantvak heeft vier eiken sporen: twaalf in ieder dakvlak. Van deze sporen is goed te zien dat ze zijn hergebruikt. Ze hebben op willekeurige plekken inkepingen van vermoedelijk voormalige wurmt en. Als windschoren over de sporen zijn ook deze hergebruikte sporen te zien. Enkele spantbenen en sporen zijn met houten blokkeels aan de muurplaat verbonden.

Het eerste driehoekspant (gezien vanaf de straat) is geplaatst direct achter de punt van het voorschild (ongeveer twee meter uit de voorgevel). Alle onderdelen zijn van grenenhout. De grenen dekbalk heeft een afmeting van 140x110 mm. Het driehoekspant is consequent genummerd met gebeitelde telmerken aan de zuidzijde. Tevens is het verschil tussen linker (west) en rechter kant (oost) aangegeven⁶:

Links (west)	Rechts (oost)
- dekbalk: I	- dekbalk: ㄥ
- spantbeen onder: I	- spantbeen onder: ㄥ
- spantbeen boven: ㄥ	- spantbeen boven: ㄥ
- korbeel: I	
	- hanenbalk: ㄥ

Het tweede driehoekspant is ongeveer anderhalve meter uit de achtergevel geplaatst. Alle onderdelen zijn van grenenhout, behalve de dekbalk. Deze eiken dekbalk heeft een afmeting van 165x125 mm. Ook dit driehoekspant is consequent genummerd met gebeitelde telmerken aan de zuidzijde. Ook het verschil tussen linker- (west) en rechterkant (oost) is weer aangegeven:

Links (west)	Rechts (oost)
- dekbalk: II	- dekbalk: ㄥ ㄥ
- spantbeen onder: I	- spantbeen onder: ㄥ ㄥ
- spantbeen boven: II	- spantbeen boven: ㄥ ㄥ
	- korbeel: ㄥ ㄥ
	- hanenbalk: ㄥ ㄥ
	- dekbalk: 4 maal verspreid een I

⁶ De linker telmerken zijn met een rechte beitel gemaakt en de rechtse telmerken zijn met een gebogen beitel aangebracht.

Vanwege identieke hergebruikte sporen in de kap van het achterhuis (zie 3.4.2) met gehaalde telmerken en de consequente manier van aanbrengen van de gebeitelde telmerken op de grenen onderdelen, kan het volgende geconcludeerd worden:

- de oorspronkelijke kappen van voorhuis en achterhuis zijn in dezelfde periode gerealiseerd. De kap van het voorhuis lijkt gezien de flauwe helling echter niet uit de 17^e eeuw te dateren. Mogelijk is de kap van het voorhuis ook vernieuwd in 1749 met gebruik van de bestaande kap;
- de eiken sporen zijn hergebruikt en ouder, gezien de gehaalde telmerken;
- de grenen onderdelen zijn niet hergebruikt en vanwege de gebeitelde telmerken jonger dan de eiken sporen;
- de grenen driehoekspanten behoren tot de oorspronkelijke opzet (rond 1630) en zijn in de 18^e eeuw opnieuw gebruikt voor de huidige kap.

De zoldervloer, die ongeveer 600 mm hoger ligt dan de vloer van het achterhuis, is gemaakt van grenen delen van 210 mm breed.

Dendrochronologisch onderzoek

Op 9 april 2013 zijn er boringen uitgevoerd om het eikenhout van de kapconstructie te kunnen dateren. In totaal zijn er vijf monsters genomen in de kappen van het voormalige voorhuis en achterhuis. Van de kapconstructie van het voorhuis zijn twee monsters genomen. De uitslag van het onderzoek is te lezen in de rapportage in de bijlage.

De monsters zijn afkomstig van:

1. Voorhuis: oostkant eiken dekbalk van het tweede driehoekspant.
2. Voorhuis: westkant eiken dekbalk van het tweede driehoekspant.

Volgens het dendrochronologisch onderzoek wordt de balk gedateerd op 1500-1520.

Als het gedateerde hout daadwerkelijk afkomstig is van de voormalige Latijnse School, dan zou deze school dus in het eerste kwart van de 16^e eeuw gebouwd zijn en ruim een eeuw later weer worden afgebroken.

Door de sloop van deze school met binnentuin en steeg kwam er ruimte voor de bouw van drie grote stadshuizen in een straat die aan het begin van de 17^e eeuw van groot belang was.

3.3.3 Interieurafwerving

Begane grond

De huidige begane grond bestaat uit een ruimte met een oude etalage achter de voorgevel, de oude voorkamer en drie recente toiletruimtes van de sauna.

De etalage is nog herkenbaar aan een kwartrond plafond met kwartronde wanden daaronder. Het plafond is van pleisterwerk op riet. Waarschijnlijk is de etalage van dezelfde datering als de winkelpui uit het laatste kwart van de 19^e eeuw.

De vloer is van beton en de achterwand van de etalage is bedekt met isolatiemateriaal en schrootjes. De muren met de buurpanden zijn gepleisterd.

Uit de 18^e-eeuwse transportaktes blijkt dat het pand een archetypische indeling van een stadshuis heeft gekend: een voorhuis met zijkamer, een zone met bedsteden, spijskamertje en trap en een achterkamer met gang. Een mogelijke keuken in de tuin past eveneens bij een dergelijke opzet. Grote Kerkstraat 49 heeft eveneens een dergelijke indeling en deze is zelfs tegenwoordig nog aanwezig.⁷

In de voormalige voorkamer of winkel zijn vier omtimmerde (met kwartbolle profilering) balken te zien. De velden tussen de balken met geprofileerde plint hebben een stucplafond met randlijst en florale motieven op iedere hoek. Vermoedelijk gaat het hier om een stucplafond uit de late 19^e eeuw. De ornamentiek past bij de winkelpui van de voorgevel. De balkvelden met stucplafond lopen niet geheel door tot aan de muur. Achter de voorzetwanden is dit goed te zien. Aan de westzijde zit nog een oude houten wand met sierlijst (houtsnijwerk) erboven, qua detaillering vergelijkbaar met de sierlijst onder de bakgoot in de voorgevel. Aan de oostzijde zit mogelijk eenzelfde houten wand.

Tussen de eerste en tweede balk (vanaf de straat) is een raveling geplaatst. Hieronder is ook een halfronde aftekening te zien van een voormalige schouwboezem. De vorm komt overeen met de rondingen in de etalage. In de vierde balk is een gekapte inham van een voormalig trapgat naar de verdieping zichtbaar.

Tussen Grote Kerkstraat 53 en dit pand is een doorbraak gemaakt van ongeveer twee meter breed, een meter uit de voorgevel. Bij deze doorbraak is goed te zien dat beide panden een eigen steensmuur hebben. Ertussen zit een ozendrop.

Verdieping

Op de verdieping zijn eventuele oude interieurafwervingen alle aan het zicht onttrokken door gips op schrootjes. Aan de oostwand is nog een omtimmerde boezem herkenbaar. Een vreemde plek, aangezien op de begane grond de raveling zich juist aan de westzijde van het pand bevindt. Boven de omtimmerde boezem is het plafond gedeeltelijk verwijderd en kwam ook een raveling over twee balkvakken (en ongeveer 800 mm uit de zijgevel) in het zicht. Het betreft waarschijnlijk de oorspronkelijke grote haardplaats uit de 17^e eeuw. Verder is te zien dat de trekbalen ongeprofileerd zijn.

Aan de voorgevel is onderlangs de ramen een betimmering met panelen te zien, die de indeling van de vensters met penanten volgt. Waarschijnlijk dateert deze betimmering met vensterbank nog uit de late 19^e eeuw. De voormalige schuiframen hebben beleg en raamhout dat met ojieven is geprofileerd.

Zolder

De kajuit heeft beleg met lichte bolle profilering en raamhout met kleine ojiefprofilering.

⁷ Reitse de Vries, *Bouwhistorische opname Grote Kerkstraat 49 Leeuwarden*, april 2013, p. 30

Bouwdeel A, begane grond: oude etalage achter voorgevel

Bouwdeel A, begane grond: inkeping voor oud trapgat in eiken balk

Bouwdeel A, begane grond: stucplafond, raveling en aftekening boezem

Bouwdeel A, verdieping, voorkamer: raveling en grenen balklaag

3.4 Bouwdeel B: het achterhuis

3.4.1 Extérieur

Dit bouwdeel heeft enkel een gevelaanzicht aan de achterzijde. De topgevel voorlangs de verdieping en zolder is zichtbaar vanaf de buitenkant. Ook is goed te zien dat deze achtergevel ongeveer twee meter minder diep ligt dan Grote Kerkstraat 49 en een meter minder diep dan Grote Kerkstraat 53. Ter hoogte van de begane grond is de voormalige achtergevel te zien vanuit de aanbouwen aan de achterzijde.

Achtergevel noord

De begane grond is slecht zichtbaar en bereikbaar, maar het is wel goed te zien dat er drie gevelopeningen zijn: een deurkozijn aan de westzijde en twee schuifkozijnen in het midden. Aan de oostzijde is ten behoeve van de sauna een getoogde doorgang gemaakt. Hergebruikte Friese geeltjes omsluiten hier de voormalige achtergevel, waardoor de muur hier ongeveer 500 mm dik is. De oorspronkelijke muur is 300 mm dik. In het penant tussen de twee raamkozijnen is te zien dat de oorspronkelijke achtergevel is opgemetseld uit kloostermoppen met een 10-lagenmaat van 800 mm. Mogelijk zijn dit kloostermoppen die hergebruikt zijn van de voormalige Latijnse school, die eerder op deze plaats stond.

Waarschijnlijk is de oorspronkelijke achtergevel al eens eerder onder handen genomen: de dagkanten zijn schuin afgekapt en deels opnieuw opgemetseld. Dit is gedaan met Friese geeltjes en het oostelijke penant bestaat geheel uit rode baksteen. Het deurkozijn met halfbolle profilering, toognagels en bochtscharnieren heeft een rechte rollaag langs de bovendorpel en een rommelige dichtzetting erboven.

Van één kozijn is te zien dat het om een voormalig schuifkozijn gaat met kwartbolle profilering en toognagels.

De topgevel is opgemetseld met een rode baksteen in kruisverband en platvol gevoegd met resten van een dagstreep (10-lagenmaat: 540-550 mm; strek 210; kop 100; dikte 45-50). Mogelijk is de gevel grotendeels nog oorspronkelijk, maar alle kozijnen met rechte rollagen erboven zijn wel later ingemetseld. Op de verdieping zijn naast de kozijnen namelijk hoekverbanden met strekken te zien en geheel rechts is het metselwerk afgekapt. Hoewel de rechte rollagen onderlangs met nog een extra

strekkenlaag erboven in de 17^e eeuw wel voorkomen, lijken de gevelopeningen toch niet oorspronkelijk. Het kozijn van de zolder is wel ingemetseld met drieklezoren, maar behoort waarschijnlijk ook niet tot een oorspronkelijke gevelindeling.

Alle kozijnen hebben kwartbolle profileringen, toognagels en recente ramen. Het bovenste kozijn heeft een stenen dorpel en de onderste kozijnen houten dorpels met toognagels.

In het metselwerk zijn nog de vier oorspronkelijke grote ranke ankers (met kruis en streep op veer met knop) te zien van achterliggende wurmten en flieringen. Boven in de gevel en links onderin bevinden zich vergelijkbare ankers van respectievelijk de naald en de verdiepingsvloer.

Zijgevel west

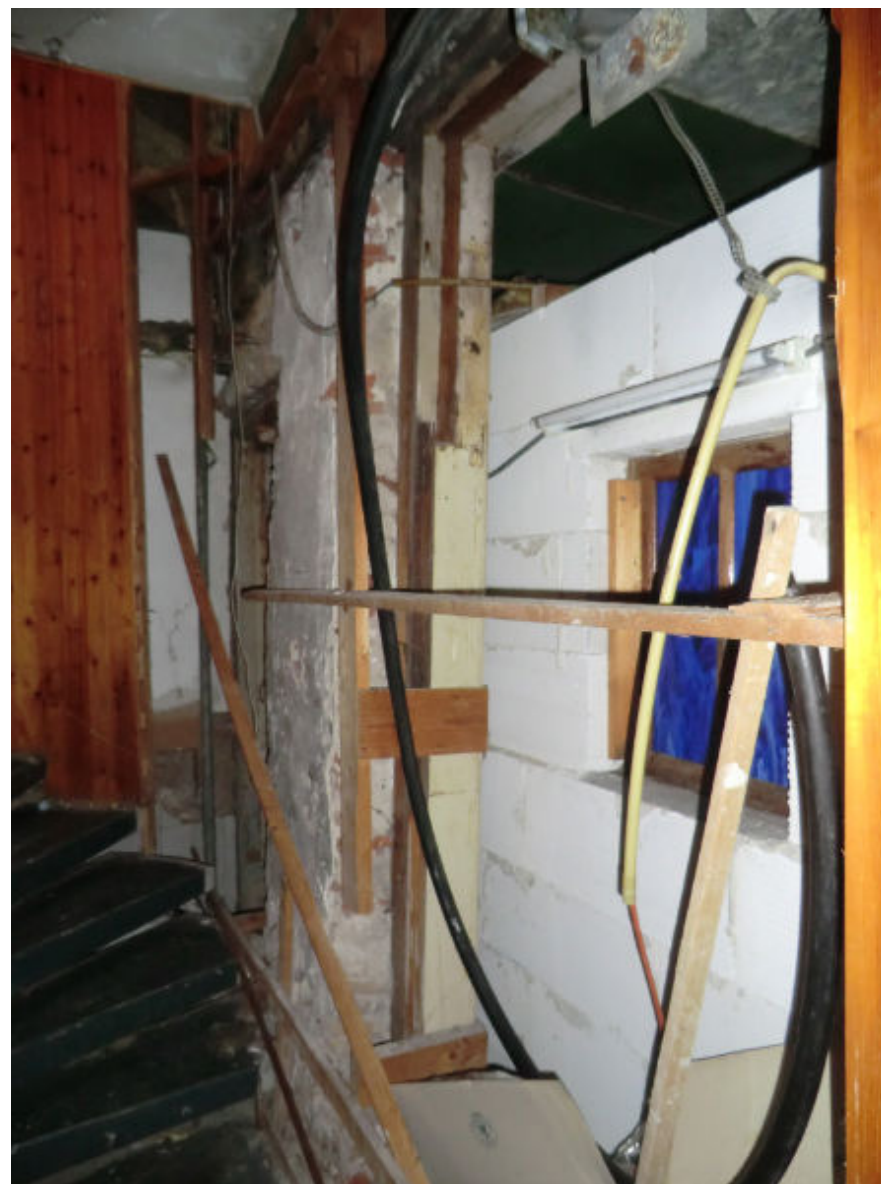
Deze zijgevel wordt geheel aan het zicht onttrokken door het buurpand. Aan de binnenzijde is wel een klein muurdeel te zien; halfsteens en van geelrode baksteen. Het betreft de mandelige muur met Grote Kerkstraat 49. Het dakvlak is bedekt met rechtsdekkende Oudhollandse rode dakpannen. In de houten tussenbouw met Grote Kerkstraat 53 staat een schoorsteen, halfsteens opgemetseld met rode baksteen.

Zijgevel oost

Deze zijgevel wordt geheel aan het zicht onttrokken door het buurpand. Het dakvlak is bedekt met zeer zeldzame linksdekkende Oudhollandse rode dakpannen.

Bouwdeel B: achtergevel noord

Bouwdeel B: achtergevel met oorspronkelijke gevelopeningen

3.4.2 Constructie

Draagconstructie

Casco's als deze worden gedragen door muren die oprijzen vanaf een fundering tot aan de muurplaat van de kapconstructie.

De muren zijn steensdik, dat wil zeggen: de muren zijn zo dik als de strekkenmaat van de baksteen waarmee de muur is opgemetseld.

De muren zijn dragend en zorgen voor de oplegging van de zogenaamde trekbalken.

Ter plekke van de balkkoppen is de muur vaak een kopdikte van de baksteen ingelaten. De trekbalken zorgen op hun beurt met behulp van ankers voor de stabiliteit van de constructie: ze houden zowel de muren als de balklaag op hun plek.

Het achterhuis heeft op de begane grond zes grenen trekbalken (200x120) evenwijdig aan de straat, inclusief strijk balk langs de achtergevel. Het zijn zeer waarschijnlijk de oorspronkelijke trekbalken, geplaatst bij de bouw rond 1630.

Boven op de borstwering van ongeveer een meter hoog ligt de muurplaat waarop de kapconstructie is gebouwd. In tegenstelling tot het voorhuis begint de kap van het achterhuis al op de verdieping.

Kapconstructie

De kap van het achterhuis is gemaakt van hergebruikt grenen en eikenhout, vermoedelijk afkomstig van de gesloopte voormalige Latijnse school. Drie driehoekspanten met dubbele zwaluwstaart overgekepte dekbalken dragen de kap. Twee spanten hebben vier eiken korbeels. Het spant tegen de achtergevel van het voorhuis heeft geen korbeels. De grenen spantbenen (190x130) zijn bovenin voor de helft ingelaten om ruimte te bieden aan de grenen naald. In de nok komen beide spantbenen samen, beide met een schuine las.

Het eerste driehoekspant (vanaf de straat) heeft geen zichtbare telmerken (mogelijk wel aan de zuidzijde, maar dit is niet te zien doordat het spant zowat tegen de achtergevel van het voorhuis is geplaatst). De bovenste dekbalk is in tegenstelling tot de andere van eikenhout.

Het tweede driehoekspant heeft een gebeiteld telmerk op de zuidzijde van de bovenste dekbalk: II.

Het derde driehoekspant kent geen telmerken.

Op de onderste dekbalken van de driehoekspanten liggen eiken wurmten. De korbeels van de onderste dekbalk zijn beschilderd waardoor de houtsoort niet te achterhalen is. Op de bovenste dekbalken liggen eiken flieringen. Tussen de driehoekspanten zijn eikenhouten sporen geplaatst (80x65). Het eerste spantvak (vanaf de straat) heeft per dakhelft zes eiken sporen. Het tweede spantvak heeft per dakhelft vier eiken sporen en tussen het laatste driehoekspant en de achtergevel zijn per dakhelft vijf eiken sporen geplaatst en een grenen spoor. Aan de oostzijde loopt een eiken spoor maar tot de helft en krijgt de bovenkap een grenen spoor. Van alle eiken sporen is goed te zien dat ze zijn hergebruikt. Ze hebben op willekeurige plekken inkepingen van vermoedelijk voormalige wurmten. De huidige flieringen hebben ook dergelijke inkepingen en zijn dus ook hergebruikt. Als windschoren over de sporen zijn aan de westzijde ook hergebruikte eiken sporen te zien. Een van deze windschoren heeft een gehaalde >>>. Een spoor aan de westzijde heeft een gehaalde ^. Een wurmt aan de westzijde heeft een gehaald timmermansmerk. Gehaalde merken zijn vaak nog ouder dan gebeitelde telmerken en leveren dus mogelijk het bewijs dat de eiken sporen ouder zijn dan alle grenen onderdelen. En waarschijnlijk is dus ook alleen het eikenhout afkomstig van de voormalige Latijnse school.

Omdat in zowel het voorhuis als het achterhuis dezelfde hergebruikte eiken sporen voorkomen, mag aangenomen worden dat beide oorspronkelijke bouwdeelen in dezelfde tijd gebouwd zijn. Een aanslag voor vier haardsteden in 1698 en een transportakte uit het begin van de 18^e eeuw, waarin een voorhuis en een achterhuis worden beschreven, onderbouwen deze aanname.⁸ Zoals in 3.3.2 Constructie is beschreven, is de kap van het voorhuis in de 18^e eeuw nog aangepast.

Het voorhuis werd dusdanig hoog opgetrokken, dat het een statig en diep pand deed vermoeden. In werkelijkheid was het achterhuis veel minder statig van opzet.

In de 18^e eeuw werden panden statiger gemaakt door leugenaars: verhoogde lijstgevels, waardoor het leek alsof er een extra verdieping aanwezig was, terwijl het dak van de zolder erachter zat.

In de 17^e eeuw kende men dit principe dus ook al.

⁸ Henk Oly, *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, 25 februari 2013, p. 5

De vloer van de zolder bestaat uit grenen vloerdelen van 230-260 mm breed. Halverwege is de vloer doorgezaagd voor een verhoogd plafond van de verdieping.

Dendrochronologisch onderzoek

Op 9 april 2013 zijn er boringen uitgevoerd om het eikenhout van de kapconstructie te kunnen dateren. In totaal zijn er vijf monsters genomen in de kappen van het voormalige voorhuis en achterhuis. Van de kapconstructie van het achterhuis zijn drie monsters genomen. De uitslag van het onderzoek is te lezen in de rapportage in de bijlage.

De monsters zijn afkomstig van:

3. Achterhuis: spoor van het oostelijk dakvlak, net ten zuiden van het meest noordelijke driehoekspant
4. Achterhuis: oostzijde dekbalk van het meest zuidelijke driehoekspant, tegen de achtergevel van het voorhuis
5. Achterhuis: wurmt van het oostelijk dakvlak, tegenover het gehaalde timmermansmerk

Volgens het dendrochronologisch onderzoek wordt de spoor gedateerd op 1485-1505 en het wurmt op 1498-1518. De dekbalk kon niet gedateerd worden.

3.4.3 Interieurafwerking

Begane grond

Het achterhuis kent in de huidige indeling een houten tussenwand en heeft een betonnen spiltrap in de noordwesthoek.

Het plafond van de voormalige achterkamer bestaat uit zes ongeprofileerde balken. Bovenlangs de kozijnen in de achtergevel is een strijk balk geplaatst. Tussen de derde en vierde balk (vanaf de straat) zit een raveling aan de oostzijde. Deze haardplaats is betegeld geweest.

Op de westwand zijn onder in de gevel in de noordzijde resten van een wand met oude witjes te zien. Hier is ook te zien dat de gevel verspringt: de mandelige muur gaat over in de zijgevel van Grote Kerkstraat 49, aangezien het buurpand dieper is dan dit pand.

Verdieping

Op de verdieping is het achterhuis herkenbaar aan de driehoekspanten op een borstwering van ongeveer een meter hoog. Twee van de drie driehoekspanten zijn deels zichtbaar. De eerste vanaf de straatzijde is geheel weggewerkt achter recente betimmeringen. Tussen de dekbalken van de driehoekspanten hangen twee balken in ijzeren stroppen aan de wurmt en.

Het achterhuis wordt nog van het voorhuis gescheiden door twee stukken muurdeel aan de zijgevels.

De twee kozijnen in de achtergevel hebben aan de binnenzijde een kwartbolle profilering en een beleg met klein ojief.

De kastwanden en het toilet dateren uit de tijd van de sauna.

Zolder

Het kozijn in de achtergevel heeft een kwartbolle profilering aan de binnenzijde. Het raamhout is van meranti (vernieuwd). Het oude raam ligt nog op zolder en heeft raamhout en roeden met een klein ojief.

Kapconstructie achterhuis

Kapconstructie achterhuis: gehaald timmermansmerk wurmt westelijke dakhelft

Kapconstructie achterhuis: hergebruikte eiken sporen met oude inkepingen

Kapconstructie voorhuis: gebeiteld telmerk op een korbeel

3.5 Bouwdeel C

Met de bebouwing die al aanwezig was op de kadastrale kaart van 1832 komen enkele bestaande gevels nog overeen. In het voorste deel (de huidige stoomcabine) is niets historisch meer te zien, door toevoegingen uit de periode van de sauna.

In het achterste deel zijn aan de binnenzijde nog wel historische onderdelen aangetroffen. Ze worden beschreven bij de interieurafwerking hieronder.

3.5.1 Constructie en interieurafwerking

Begane grond

Van het achterste vertrek is in ieder geval de oostmuur nog oorspronkelijk. Achter de schil van hergebruikte geeltjes is een steense muur, opgemetseld met Friese geeltjes, te zien. Ook een oud schuifkozijn met beleg met ojiefprofilering is nog deels aanwezig. Waarschijnlijk is de oorspronkelijke westmuur ook nog aanwezig, achter recent tegelwerk.

In het achterste vertrek zijn met ojief geprofileerde balken (200x140) te zien. Ze lopen nog door over het voorste deel en zijn in lengterichting achter het hoofdpand geplaatst, met een hart-op-hartafstand van ongeveer 700 mm. De grenen vloerdelen daarbovenop hebben een afmeting van 230-280 mm. Deze delen vormen het huidige platte dak, maar waren oorspronkelijk vermoedelijk de vloerdelen van een turfzolder boven een keuken.⁹ Mogelijk dateren deze onderdelen en het muurwerk al van vóór 1714.

⁹ Henk Oly, *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, 25 februari 2013, p. 5: Transportakte 1714 vermeldt een keuken aan de plaats met turfzolder.

4. Waardestelling

4.1 Uitgangspunten

In dit hoofdstuk worden uitspraken gedaan over de waarden van het object van onderzoek, gebaseerd op de interpretaties en gekoppeld aan referenties en vergelijkingen. Het is een onafhankelijke en objectieve waardestelling, puur en alleen gebaseerd op de cultuurhistorische waarden van de bestaande situatie. De bouwtechnische toestand en toekomstige gebruikerbelangen zijn niet meegenomen in de afweging.

Het belangrijkste onderdeel van dit hoofdstuk is de interne waardestelling. Aan de hand van een beschrijving en waarderingsplattegronden worden de verschillende onderdelen gewaardeerd. Ze krijgen op basis van gaafheid en/of zeldzaamheid een hoge monumentwaarde, een positieve monumentwaarde of een indifferente monumentwaarde. Binnen de context van het object wordt gekeken naar het exterieur (bouwmassa, kapvormen en gevels), de constructie en het interieur per bouwlaag.

Hoge monumentwaarden (blauw): van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object.

Positieve monumentwaarden (groen): van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object.

Indifferente monumentwaarden (geel): van relatief weinig belang voor de structuur en/of betekenis van het object.

Het zal voldoen aan de algemene richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek.¹⁰

4.2 Exterieur

De bouwmassa en alle gevels hebben hoge monumentwaarden, aangezien ze heel duidelijk de bouwgeschiedenis van het gehele object laten lezen: historische gelaagdheid.

De voorgevel, met op de begane grond vermoedelijk oorspronkelijke penanten uit de 17^e eeuw en een pui uit de late 19^e eeuw en de verdieping uit de 18^e eeuw met lijstgevel, is hier een goed voorbeeld van. Ook de achtergevel met kloostermoppen draagt bij aan de hoge monumentwaarde van de gevels.

Het oostelijke dakvlak van het achterhuis is bedekt met linksdekkende Oudhollandse rode dakpannen. Vanwege de zeldzaamheid krijgen ze een hoge monumentwaarde.

De meeste kozijnen hebben positieve monumentwaarden. Ze vertellen natuurlijk veel over de bouwgeschiedenis, maar zijn in de loop van de tijd veel aangepast. Oud trekglas kan op een positieve waardering rekenen, maar bijvoorbeeld nieuw raamhout of zelfs een nieuwe raamverdeling verstoort vaak het oorspronkelijke beeld dat ze gegeven hebben.

Indifferente monumentwaarden worden toegekend aan alle recente toevoegingen en de bijgebouwen van de sauna, behalve de gevels van de achterbouw die hierin zijn opgenomen. Ze dateren mogelijk al van vóór 1714 en worden zodoende hoog gewaardeerd. Niet alle oude muren zijn zichtbaar en krijgen geen waarderingskleur. De verwachting is wel dat ze oorspronkelijk zijn.

¹⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag 2009

4.3 Constructie en interieur

De trek balken op de begane grond behoren tot de oorspronkelijke opzet en worden zodoende hoog gewaardeerd. Beide kapconstructies krijgen eveneens een hoge waardering. Ze vertellen iets over de geschiedenis van het bouwblok (hergebruik eikenhout van voormalige Latijnse school), maar ook over de bouwgeschiedenis van het pand zelf. De grenen onderdelen zijn in de 17^e eeuw voor deze kapconstructies gemaakt. Samen leveren ze kennis op over de bouwgeschiedenis van de stad Leeuwarden.

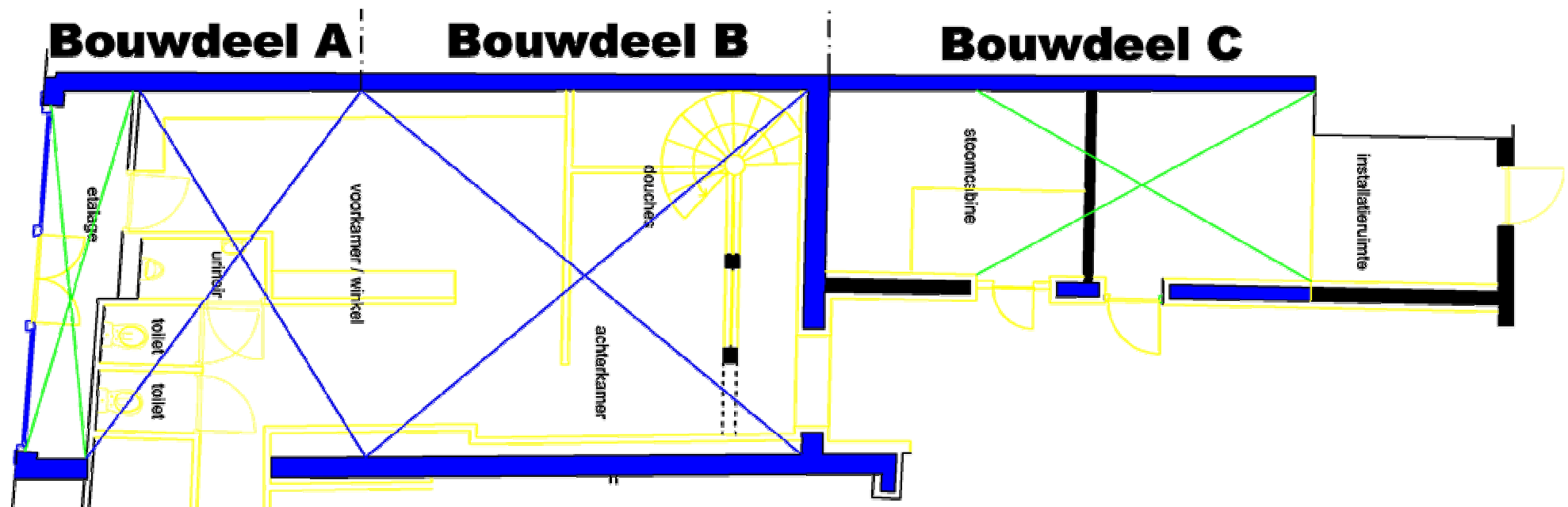
De zichtbare delen van het interieur: balkvelden en sierstucwerk van de wanden, hebben ook een hoge monumentwaarde. Ze dateren waarschijnlijk uit de late 19^e eeuw en zijn onlosmakelijk verbonden met de winkelpui.

De recente inrichting van de sauna met verlaagde plafonds, voorzetwanden, betimmeringen en gemetselde togen hebben indifferente monumentwaarden. Dit is uit voorzorg niet overal in de plattegronden weergegeven, aangezien de kans groot is dat oude interieuronderdelen hierachter tevoorschijn zullen komen.

In ieder geval aan de westzijde van het saunagebouw zijn oude trek balken en een kozijn nog aanwezig. Ze worden positief gewaardeerd.

4.4 Waarderingsplattegronden

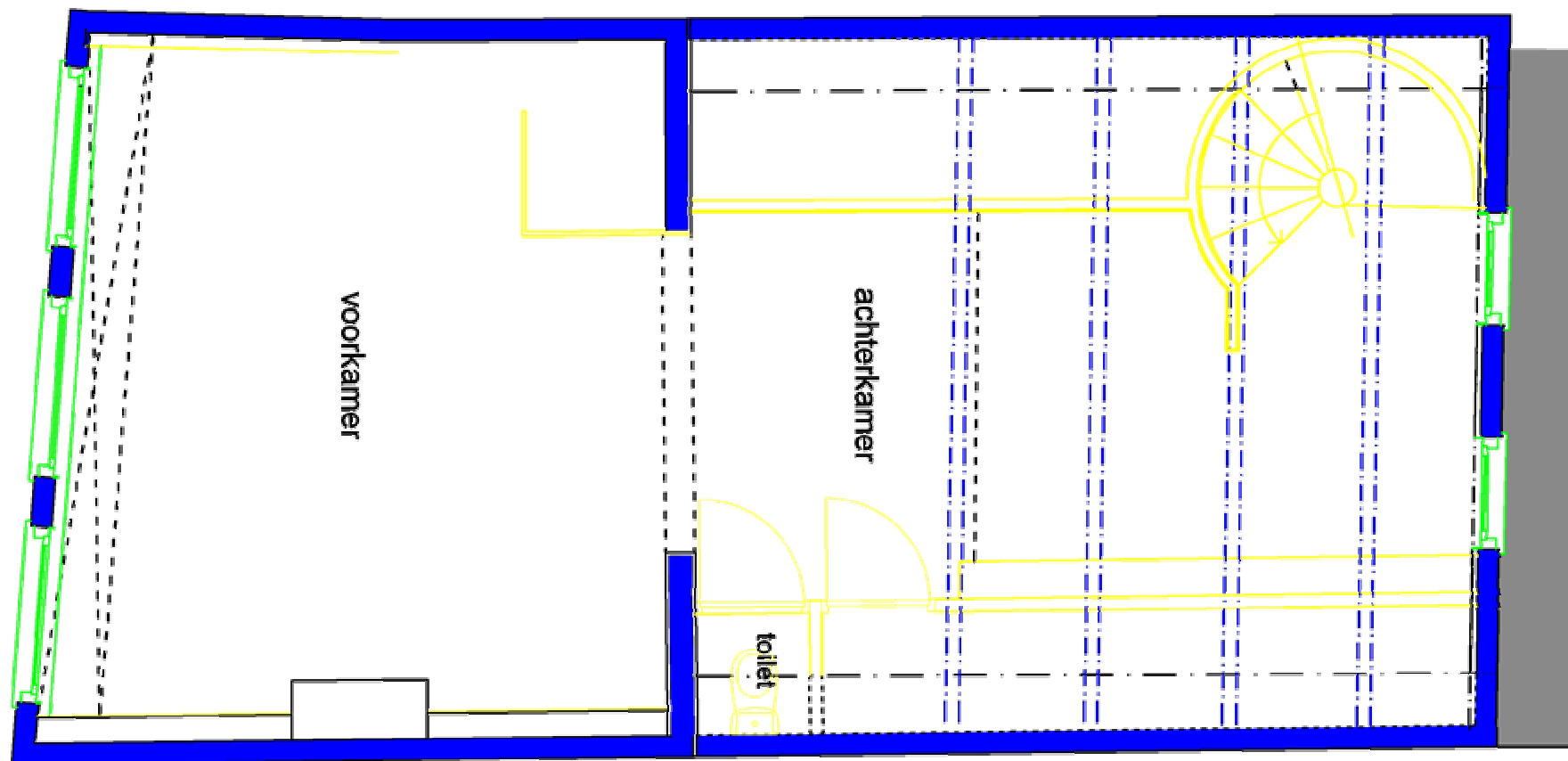
Plattegrond begane grond

Hoge monumentwaarde
Positieve monumentwaarde
Indifferente monumentwaarde

Plattegrond verdieping

Bouwdeel A Bouwdeel B

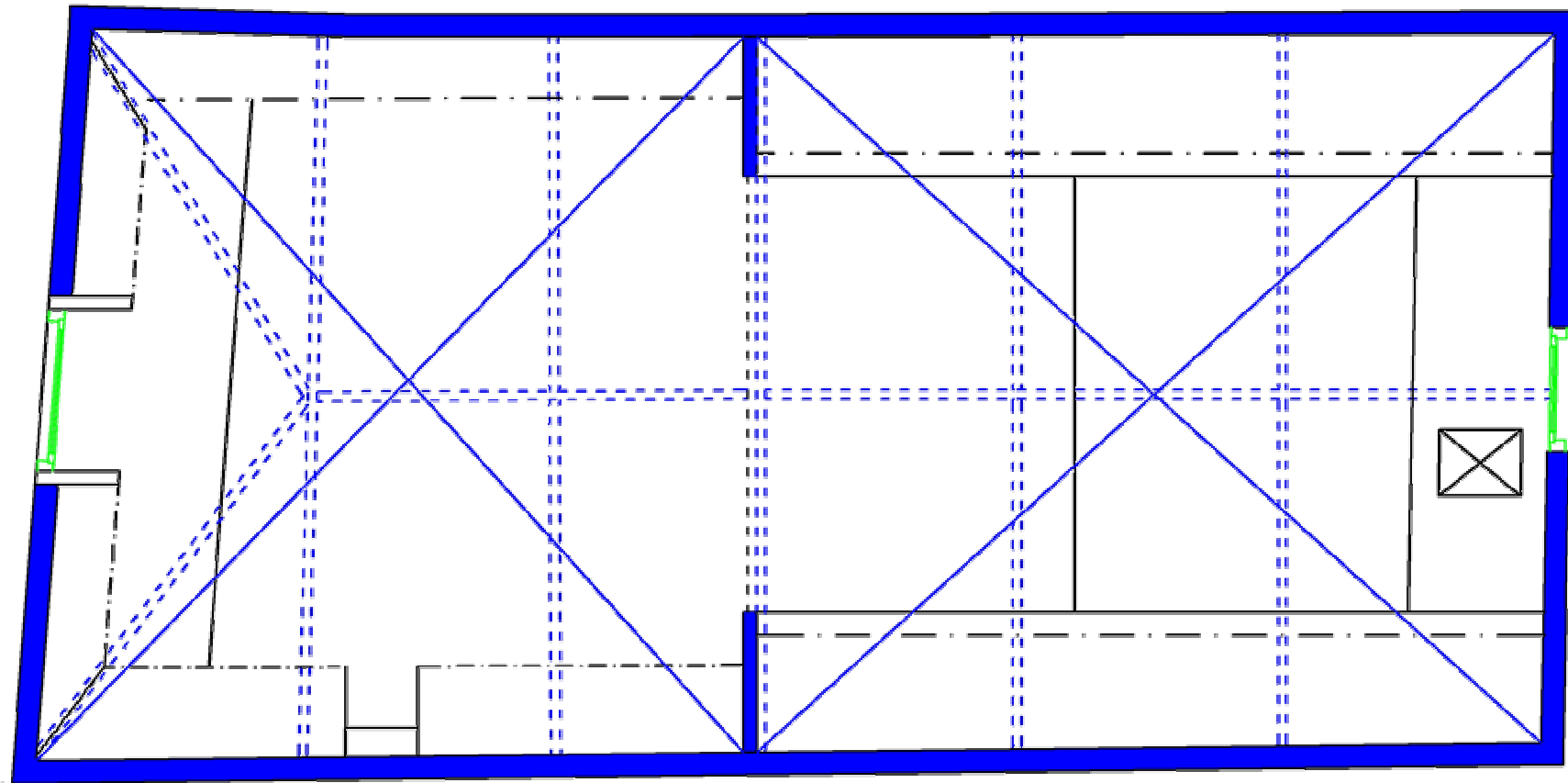
Hoge monumentwaarde

Positieve monumentwaarde

Indifferente monumentwaarde

Plattegrond zolder

Bouwdeel A Bouwdeel B

Hoge monumentwaarde

Positieve monumentwaarde

Indifferente monumentwaarde

4.5 Waarderingscriteria

In de onderstaande tabel wordt het object getoetst aan verschillende waarderingscriteria op basis van gaafheid en zeldzaamheid. In de laatste kolom wordt een korte toelichting gegeven op de keuze: hoog, positief of indifferent.

De *externe of contextuele waardestelling* behelst de waarde van het object in vergelijking tot soortgelijke gebouwen op landelijk, regionaal of plaatselijk niveau.

Bij de *ensemblewaarde* gaat het om de samenhang met de andere vijf panden: het belang van het object, als onderdeel van een groter geheel. Hierbij wordt gekeken naar de situering en de stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis van het bouwblok.

Bij de *architectuurhistorische waardestelling* wordt gekeken naar het belang van het object voor de geschiedenis van de architectuur, voor het oeuvre van een bouwmeester of architect, de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp, de ornamentiek en de interieurafwerking in samenhang met het exterieur.

Bij de *bouwhistorische waardestelling* wordt gekeken naar het belang van het object voor de geschiedenis van de bouwtechniek, de afleesbaarheid van de bouwgeschiedenis (historische gelaagdheid) en het materiaalgebruik. De interne waardestelling die volgt uit de beschrijving van de waardering van het exterieur, de constructie en het interieur en de waarderingsplattengronden is ook in deze tabel verwerkt.

De *algemene historische waarden* en *gebruikshistorische waarden* zijn ook meegenomen in de waardering, maar zijn in de meeste gevallen niet van toepassing.

Deelwaarden	Gaafheid	Zeldzaamheid	Toelichting
Externe / contextuele waarde	positief	positief	Historische gelaagdheid van het exterieur. Gaafheid en zeldzaamheid van het exterieur, de constructie en delen van het interieur.
Interne waarde			
Exterieur	positief	positief	De bouwmassa met voormalig voorhuis en achterhuis uit de 17e eeuw als bijzondere uitdrukking van de bouwgeschiedenis van woonhuizen in de historische kern van Leeuwarden. Voorgevel met grote historische gelaagdheid.
Constructie	hoog	hoog	Deels oorspronkelijke kapconstructie achterhuis. Hergebruikt eiken, afkomstig van voormalige Latijnse school. Gebruikelijke draagconstructie, met oorspronkelijke haardravelingen.
Interieur			
<i>begane grond</i>	positief	positief	Interieur late 19e eeuw nog deels zichtbaar aanwezig. Veel elementen aan zicht onttrokken.
<i>verdieping</i>	indifferent	indifferent	
<i>zolder</i>	nvt	nvt	
Ensemblewaarde	positief	positief	De huidige situering vertelt veel over de stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis. Lijstgevel, verdieping met drie traveeën en voorschild met kajuit.
Architectuurhistorische waarde	positief	positief	Neoclassicistische winkelpui: late 19e eeuw Classicistische lijstgevel: 18e eeuw Beide van belang vanwege de voor de bouwtijd karakteristieke vormgeving, materiaalgebruik en detaillering.
Bouwhistorische waarde	positief	hoog	Grote historische gelaagdheid met bouwfasen uit de 17e, 18e en 19e eeuw en hergebruik uit de middeleeuwen. Grenen constructiehout van rond 1630. Linksdekkende Oudhollandse dakpannen.
Historische waarde	positief	hoog	Huidige bouw zegt iets over geschiedenis van de voormalige Latijnse school
Gebruikshistorische waarde	nvt	nvt	

5. Aanbeveling

Om een nog completer beeld te krijgen dient nader bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd te worden. Dit onderzoek zal mogelijk worden bij de toekomstige verbouwing. Recent aangebrachte plafonds, voorzetwanden, betimmeringen en muren van de sauna zullen verwijderd worden en de verwachting is dat hierachter historische onderdelen tevoorschijn zullen komen. Het is dan ook uitermate belangrijk dat de sloop van deze recente interieuronderdelen met de grootst mogelijke zorg wordt uitgevoerd. In de onderstaande tabel wordt per bouwdeel en bouwlaag aangegeven wat verwijderd kan worden en wat er mogelijk aangetroffen kan worden.

Bouwdeel	Bouwlaag	Bestaand	Verwachting
Bouwdeel A	Begane grond	Etalage: isolatiemateriaal en schrootjes Voorzetwanden zijgevels Verlaagd plafond	Etalage 19e eeuw Houten wanden 17e of 19e eeuw Balken 17e eeuw met plafondvelden 19e eeuw
	Verdieping	Voorzetwanden zijgevels Schouwbetimmering	Wanden 17e of 19e eeuw boezem
Bouwdeel B	Begane grond	Voorzetwand achtergevel Voorzetwanden zijgevels	Achtergevel 17e eeuw Houten wanden 17e of 19e eeuw
	Verdieping	Aftimmering dekbalken	Dekbalken 17e eeuw
Bouwdeel C	Begane grond	Tegelwerk en recente schillen geeltjes	Gevels van vóór 1714
Achterbouw sauna	Begane grond	Fundering sauna	Resten voormalige Latijnse school in grond